

1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler

Kenan Olgun*

Özet

1908 Meclis-i Mebusan’ı, iktidar mücadelesi yüzünden feshedilmiş, yeni meclis için seçimlere hemen başlanmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası ile ittihatçılar karşısındaki muhalefetin tamamını bünyesinde toplamış olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında geçen 1912 seçimleri, tarihte “sopalı seçim” olarak da anılmaktadır. Seçimler öncesi Ermenilerin çoğunluğu ve Taşnak, İttihat ve Terakki’yi desteklerken, Hınçak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile anlaşmıştır. Ermeni Patrikhanesi, nüfuslarına göre Ermeni milletvekili sayısının az olacağını ifade ile Sadareten ayrıcalık istemiştir. Seçimler sonucunda İttihat ve Terakki listesinde yer alan 10 Ermeni, milletvekili olarak 1912 Meclis-i Mebusan’ına seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Meclis-i Mebusan, Seçim, İttihat ve Terakki Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1912, Ermeni, Taşnak, Milletvekili.

1912 Meclis-i Mebusan’ı, tarihe “sopalı seçimler” diye geçen genel seçimler sonucunda oluşmuştur. Sopalı seçimlere giden sürecin başlangıcı 1908 Meclis-i Mebusan’ında 1911 yılı içinde yaşanan olaylardır. 17 Aralık 1908 tarihinde görkemli bir törenle

açılan Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı, neredeyse tamamı İttihat ve Terakki Fırkası’ndan seçilen milletvekilleri ile çalışmalarına başlamıştır. “Hakimiyet-i Milliye” yönünde önemli adımlar atan Meclis üyeleri, 13 Nisan 1909 tarihli “31 Mart Olayı” sonrası bu adımlarını hızlandırmıştır. Bu durum 1910 yılına kadar sürmüştü, bu yıldan itibaren İttihat ve Terakki karşısında yeni partiler kurulmuştur. Başlangıçta “Hakimiyet-i Milliye” yönünde atılan adımlar, yeni partilerin kurulması ile birlikte iktidar kavgaları yönüne dönmüştür. Meclis-i Mebusan’da 1911 yılı içinde yaşanan olaylar, görünüşte Anayasa kavgası gibi olmakla birlikte aslında bir iktidar kavgasıdır. Bu kavga, 1908 Meclis-i Mebusan’ının zamanından önce fesih yoluyla kapatılmasına sebep olmuştur.

I- 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının Feshi ve 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri

A- 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının Feshi

1910 yılı içinde kurulan partilerin hiç biri İttihat ve Terakki’ye karşı koyabilecek durumda değildir. Bunu gören ittihat ve Terakki karşısındaki muhalefet, bu duruma bir çözüm bulma çabasına girmiştir. Bu çabalar içinde en önemli yeri, muhalefeti tek çatı altında birleştirmek gayretleri almaktadır¹. Muhalefetin İttihat ve Terakki’nin karşısında tek çatı altında yer alma düşüncesi ve gayreti, meyvelerini 1911 yılında Meclis-i Mebusan’ın yeni yasama yılının açılmasından sonra vermiştir. Bu girişimler neticesinde ittihatçıların karşısında tüm muhalefeti temsil eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 21 Kasım 1911 tarihinde resmen kurulmuştur².

(*) Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İstanbul 1335, s.8-9.

(2) Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, Dergah Yay., 1990.

Yeni kurulan parti, İttihat ve Terakki tarafından ilk zamanlar çok fazla dikkate alınmamıştır. Ancak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İttihat ve Terakki için ne kadar "tehlikeli" olabileceği kuruluşundan kısa bir süre sonra yaşanan İstanbul ara seçimleri sonucunda anlaşılmıştır. 11 Aralık 1911 tarihinde ittihatçıların en güçlü olduğu başkent İstanbul'da yapılan ara seçimi, bir oy farkla da olsa Hürriyet ve İtilaf Fırkası kazanmıştır³. Seçim sonucu itilafçılar tarafından büyük bir sevinçle karşılanırken, ittihatçılar için "kendilerini uyaran ağır bir tehlike çanı" olmuştur⁴. Bu uyarı üzerine İttihat ve Terakki Fırkası harekete geçmiş, seçimlere 6 aydan daha uzun bir zaman olmasına rağmen seçimleri erkene alarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hazırlanmasına fırsat vermek istememiştir. Anayasa gereğince seçimlerin normal zamanından önce yapılabilmesi için Meclis-i Mebusan'ın kapatılması gerekmektedir. Bunu iyi bilen ittihatçılar, padişah nezdindeki itibarları⁵ ve hükümet olmanın da getirdiği güçle Meclisi kapatmak için harekete geçmişler, bu amaçla Anayasanın 35. Maddesini bir "araç" olarak kullanmışlardır. 1909 Anayasa düzenlemeleri esnasında meclisin, dolayısıyla milletin yetkilerini arttırmak, padişahın yetkilerini kısıtlamak amacıyla düzenlenen 35. Madde, bu defa "meclisin yetkilerinin fazla artırıldığı böylece yasamayla yürütme arasındaki dengenin bozulduğu" gerekçesiyle 1876 Anayasası'ndaki durumuna getirilmeye çalışılmıştır. İstanbul ara seçimlerinden 5 gün sonraya denk gelen 16 Aralık tarihinde hükümet, meclise Anayasanın 35. Maddesinin yeniden düzenlenmesi teklifini sunmuştur. Bu teklife göre; hükümet ile meclis arasındaki bir anlaşmazlıkta, hükümetin teklifi hükümetin ısrarına rağmen meclis tarafından iki defa reddedilirse, bu durumda hükümetin değiştirilmesi ya da 3 ay içinde seçime gidilmek şartıyla meclisin feshi seçeneklerini belirlemek padişaha ait olacaktır. Oysa 1909 düzenlemeleri sonucunda yasalaşan 35. Maddeye göre, anlaşmazlık durumunda hükümetin istifasının şart olduğu yeni gelen hükümetin de eski hükümetin

fikrinde ısrarı karşısında meclisin feshinin Ayan Meclisi'nin onayını almak şartıyla padişaha ait olduğu hükmü yer almaktadır. Meclisi feshetme yetkisini yeniden padişaha vermek isteyen İttihat ve Terakki, bu amaçla 35. Madde düzenlemesini Meclise sunmuştur. Meclis-i Mebusan'da yaşanan mücadele 35. Maddede yeni istenen düzenlemeye göre değil, 1909 yılında kabul edilip yasalaşan 35. Maddeye göre olacaktır.

Anayasanın mevcut 35. Maddesine göre Meclis-i Mebusan'ı feshetmek oldukça zordur. Ancak, İttihat ve Terakki tarafından bu zorlukların zaman içinde ne kadar kolay hale getirildiği görülecektir. Nitekim İttihat ve Terakki mensubu mebuslar 1908 meclisinde muhaliflerine göre sayıca çoğunluk olmalarına rağmen Anayasanın değiştirilmesi için gerekli olan üçte iki çoğunluğa sahip değillerdi. Yukarıda işaret ettiğimiz yeni düzenlemenin meclisten geçemeyeceğinin farkında olan İttihat ve Terakki, 1909 düzenlemelerinin 35. Maddesine göre de meclisin feshini sağlayabilirdi. Zira Anayasanın 35. Maddesinin yeniden düzenlenmesi çerçevesinde mecliste yaşanan olaylar, ittihatçıları haklı çıkartmış, hükümetin teklifi ittihatçı mebusların oylarıyla kabul edilmiştir. Ancak, bu kabulde Anayasayı değiştirmek için gerekli olan, meclisin üçte iki çoğunluğu sağlanamadığı için Anayasa gereği 35. Madde, 1909 yılındaki haliyle kalmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclisi bir askeri darbeye basıp yönetimi devralmayı dahi düşündüğü⁶ bu mücadele

- (3) *Meslek*, No.214-1 (29 Teşrin-i Sani 1327- 12 Aralık 1911), s.1; İstanbul Milletvekili Rifat Paşa'nın, Hariciye Nezareti'nden ayrılarak Paris Büyükelçiliği'ne atanması üzerine İstanbul'da ara seçime gidilmiştir. 11 Aralık 1911 tarihinde yapılan ara seçimi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayrettin Bey, İttihat ve Terakki'nin adayı Memduh Bey'den 1 oy fazla alarak 196 oyla kazanmıştır. Ara seçim ve değerlendirmeler için bkz., Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Faaliyetleri ve Demokrasi Taribimizdeki Yeri*, Ankara, ATAM Yay., 2008, s.390-392.
- (4) Kemal Zeki Gençosman, "I. Meşrutiyetten Günümüze 23 Seçim ve Siyasi Partiler", *Dünya*, Sayı:10158 (18 Kasım 1980), s.6.
- (5) İttihatçılar önemli adamlarını Padişahın yakın çevresinde görevlendirmişlerdir. Nitekim Halit Ziya Uşaklıgil, padişahın baş katipliği görevine getirilmiştir. Olgun, *a.g.e.*, s.394; 1912 yılı içinde ortaya çıkan Halaskar Zabitan Grubu Halit Ziya Bey'i padişahı etkilemekle suçlanmış ve kendisine bu işten vazgeçmesi uyarısında bulunmuştur. Bu konuda bkz., Kenan Olgun, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmi Araştırmalar*, Sayı 7, İstanbul, 1999, s.169.
- (6) İttihatçıların bu durumu haber almalarıyla gerekli tedbirleri alması ve itilafçıların buna cesaret edememeleriyle bu girişim başlamadan sona ermiştir. Olgun, *a.g.e.*, s.430.

sonucunda, ittihatçı Sait Paşa kabinesi istifa etmiş, ertesi gün yeni kabineyi yine Sait Paşa kurmak suretiyle Anayasanın 35. Maddesindeki hükümleri yerine getirmiştir. Son aşama olarak Meclis- Mebusan'da hükümetin teklifinin, Anayasanın ön gördüğü gerekli çoğunluğu sağlayamadığından reddi üzerine Sait Paşa durumu padişaha bildirmiş, V. Mehmet Reşat'ta Ayan Meclisi'nin onayından sonra 18 Ocak 1912 tarihinde Meclisi feshetmiştir⁷. Böylece ittihatçılar amaçlarına ulaşmış, Meclisin feshi ile seçimlerin öne alınmasını sağlamışlardır⁸.

B- 1912 “Sopalı” Meclis-i Mebusan Seçimleri

1908 Meclisinin 18 Ocak 1912 tarihinde feshedilmesinden sonra Anayasanın 7. Maddesi gereğince seçimlere başlanmıştır. Seçim, 2 Ağustos 1908 tarihinde çıkarılan Seçim Kanunu'na göre yapılacaktır. Seçimlere sadece iki fırka, İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmıştır⁹.

Seçim Kanunu gereğince her sancak bir seçim dairesi, her nahiye bir seçim şubesi olacaktır. Milletvekili sayısı Anayasanın 65. Maddesine göre “her 50.000 erkek nüfusa bir mebus” seçilecek şekilde belirlenecektir. 4 yılda bir yapılacak seçimlerde iki dereceli seçim sistemi uygulanacaktır. 25 yaş üzeri bütün erkekler birinci seçmen olacak, bunlar milletvekillerini seçecek olan ikinci seçmenleri belirleyecektir. Kaide gereği 500 birinci seçmen, bir tane ikinci seçmen belirleyecektir. İkinci seçmen belirlemede nahiye nüfusu esas alınacaktır. Nahiyelerin nüfuslarına göre ne kadar ikinci seçmen çıkartacakları kanunla düzenlenmiştir¹⁰.

Daha önce de belirtildiği gibi İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İstanbul ara seçimlerini alması sonrası fırkanın bu gücünün zaman içinde artmasından çekindiği için biran önce seçimlere gitmek istemiş, bunu da meclisin feshi ile sağlamıştı. Yeni meclisin oluşumu için yapılan genel seçimler

ülke çapında çoğunlukla Ocak-Mart aylarında yapılmıştır. Ancak bazı yörelerde seçim süreci, Mayıs ayına kadar sürmüştür¹¹. Tarihe “sopalı seçim” diye de geçen bu seçimler sonucunda Meclis-i Mebusan, ilk çalışmasını 18 Nisan 1912 tarihinde yapmıştır¹².

Seçimler esnasında İttihat ve Terakki, iktidar olmanın da getirdiği avantajla muhaliflerin kazanmaması için var gücüyle çalışmıştır¹³. İttihatçılar, bu seçimlerde daha sonraki dönemlerde normal görülebilecek ince taktikler kullanmış, devlet kademelerinde bir takım değişiklikler yapmış¹⁴, gayr-i Müslim unsurlara çeşitli imtiyazlar vaat ederek oy toplamaya çalışmıştır¹⁵. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise, daha çok halkın dini duygularını kullanarak seçimlerden galip çıkmak için çaba sarf etmiş, İttihat ve Terakki'nin halkı

(7) BOA, *İrade-i Meclis-i Mabsus*, 2591/1, 28 Muharrem 1330; *Düstur* 2, C.4, No:23, s.51.

(8) Anayasanın 35. Maddesinin yeniden düzenlenmesi çerçevesinde Mecliste yaşananlar için bkz., Olgun, *a.g.e.*, s.392-440.

(9) Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu seçime adeta muhalif partiler ittifağı halinde girdiğine dikkat çekmeliyiz. Osmanlı Demokrat Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Ahali Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın listesinden seçime katılmışlardır. Birinci, *a.g.e.*, s.51-52.

(10) Osmanlı Devleti'ndeki seçim sistemi ve uygulanaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Olgun, *a.g.e.*, s.56-61.

(11) Nitekim İzmit Sancağı'nda seçimlerin Mayıs ayında da devam ettiğini görmekteyiz. Kenan Olgun, “II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 seçimlerinde İzmit Sancağında Uygulanışı”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 2004, s.150.

(12) Gümüllüne başta olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerindeki konferanslarda sopa kullanılmıştır. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Filozof Rıza Tevfik, Büyükkada'da verdiği konferansını gerekli makamlara bildirmediklerinden tutuklanarak 25 gün hapse mahkûm edilmiş, polis bu konferansı dağıtmak için “sopa” da kullanmıştır. *Teminat*, No.217 (8 Şubat 1327- 21 Şubat 1912), s.1; 1912 seçimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1994; Adnan Gelmez, *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

(13) Mustafa Ragıp “Meşrutiyet devrinde intihap mücadeleleri”, *Akşam*, No.8766 (18 Mart 1943).

(14) Seçim öncesi birçok yerin mülki idarecileri değiştirilmiş, yerlerine yenileri atanmıştır. İzmit Sancağı'ndaki seçimler öncesinde de aynı durum söz konusudur. Burada bazı kazaların yöneticileri değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Olgun, *“İzmit Sancağı...”*, s.139-155.

(15) Mecliste zaman zaman seçimde yapılan usulsüzlükler dile getirilmiştir. Meclisin 9 Mayıs 1912 tarihli 3. toplantısında Kayseri Mebusu Rifat Bey'in mazbatasının onaylanması, “seçimde hile yapıldığı” öne sürülerek ertelenmiş, ancak 13 Mayıs tarihli 4. toplantıda mazbatasını onaylanmıştır. Yine Meclisin 3. toplantısında Lazistan Mebusu Ziya Bey, Damat Ferit Paşa'nın Ayan Meclisi'nde yaptığı “yeni seçimin kanunı olmadığı”na dair konuşmasının reddini teklif etmiş, bu teklif kabul edilmiştir. Meclisin 28. toplantısında (8 Temmuz 1912) Şahin Bey ile Hacı Destan Efendi de Arnavutluk'taki seçimlerde hile yapıldığını dile getirmişlerdir. Bkz., *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 2. Devre, 1. Sene, 3.,4. ve 28. toplantılar.

dinsizleştireceklerini¹⁶, çocuklara şapka giydireceklerini, giymeyenleri keseceklerini¹⁷ iddia etmiştir.

Neticede İttihat ve Terakki Fırkası, ezici bir çoğunlukla seçimlerden zaferle çıkmıştır¹⁸. 1908 Meclis-i Mebusan'ında iktidar kavgasının başladığı dönemde İttihat ve Terakki Fırkası'nın milletvekili sayısı 160 civarında iken¹⁹, 1912 Meclisinde seçilen 284 milletvekilinden neredeyse tamamına yakını İttihat ve Terakki mensubu olup muhalefet ise yok denecek kadar azdır²⁰. Bu Mecliste ittihatçılara muhalefet eden milletvekillerinin sayısının yer yer on beşe kadar çıktığı görülmele birlikte, asıl muhalif milletvekilinin sayısı 6'dır. Seçimler sonucunda oluşan Meclis-i Mebusan, çalışmalarına Sultan Abdülaziz'in kızlarından Nazime Sultan'ın Fındıklı'daki sahil sarayında 18 Nisan 1912 tarihinde başlamıştır²¹.

II- 1912 “Sopalı” Seçimlerde Ermeniler ve Seçilen Ermeni Milletvekilleri

A- 1912 “Sopalı” Seçimlerde Ermeniler

1908 yılında yapılan seçimlerde Ermeni Taşnak Cemiyeti, Ermeni Patrikhanesi'nin emri altına girmek istememişti. Taşnaklar ile İttihat ve Terakki Fırkası Eylül 1908'de birlik, anayasa ve ilerleme için anlaşma yapmıştı. Ancak Ermeni Patrikhanesi bu anlaşmayı, “samimiyetsizlikle” suçlayarak kınamıştı²². Aynı seçimde Hınçaklar ise Ahrar Fırkası'nı desteklemişti²³. 1912 seçimlerinde de durum bundan farklı olmayacaktır.

Seçim kararı alındıktan sonra seçimlere katılan iki parti İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkalarının yanı sıra, Ermeni ve Yahudi Osmanlı vatandaşları da seçim çalışmalarına başlamıştır. 1912 seçimlerinde seçime giren iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası ile muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Fırkası azınlıklarla açıktan açığa ittifak yap-

mıştır²⁴. Seçimler öncesi Rum ve Bulgar kökenli Osmanlı vatandaşları, seçim yasasında değişiklikler yapılarak kendilerine daha fazla temsil hakkı verilmesini istemişlerdir. Yahudiler, Hahambaşı vekili vasıtasıyla Adliye Nezareti'ne yazdıkları bir yazıyla seçimlerde kendilerine kontenjan tanınmasını istemiş, aksi takdirde hiç milletvekili çıkaramayacaklarını bildirmişlerdir²⁵. Ermeniler ise, ülkenin pek çok yerinde nüfus çoğunluğunun Müslümanlarda olduğuna dikkat çekmiş, Müslümanlar oy vermedikçe azınlık unsurlarından mebus seçilemeyeceğini, bu nedenle hükümetin cins ve mezhep ayırımı yapmadan mebusluğa layık olanların seçilmesi doğrultusunda bildiri-ler yayınlamasını istemişlerdir²⁶.

Osmanlı vatandaşı Ermeniler, bu isteklerinde pek de haksız sayılmazlar. Zira kendi ifadelerinde de belirttikleri gibi ülkenin hiç bir seçim dairesinde çoğunluk nüfusuna sahip değildirlere. Ermeniler bir bakıma Milletvekili çıkartmak, Osmanlı Meclisinde yer almak için ittifaklara muhtaçtırlar.

- (16) BOA, *Dabilye Nezareti Siyasi Kısım (DH-SYS)*, No.73 ve 59; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Eskişehir seçimlerinde de benzer iddiaları dile getirmiştir. İhsan Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar”, *Belleten*, C.LVI, Sayı 216, Ankara 1992, s.459-482.
- (17) BOA, *DH-SYS*, No.70; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu iddialarının yanı sıra İzmit Sancağındaki seçimlerde İttihat ve Terakki'nin camilere “çan” takacakları şeklinde propaganda yapmıştır. Bu konuda bkz., Olgun, “İzmit Sancağı...”, s.150.
- (18) Seçim sonuçları ittihatçıların yayın organı gibi faaliyet gösteren Tanin Gazetesi'nin 1 Nisan 1912 tarihli 1287 numaralı sayısından itibaren duyurulmaktadır. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, İttihat ve Terakki'nin bu galibiyetinin “gerçekte bir mağlubiyet” olduğunu ve “gereksiz yere şiddet gösterdiği”ni yazmaktadır. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İfşası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)*, (Notlarla sadeleştiren Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991, s.43.
- (19) H. Cahit Yalçın 7 Eylül 1909 tarihli Tanin Gazetesi'nde “...meclis açıldığı zaman içinde İttihat ve Terakki'den 160 üye vardı...” diyerek bunu ifade etmiştir. *Tanin*, 7 Eylül 1909.
- (20) Milletvekillerinin tam listesi ve meclisteki çalışmalar hakkında bkz., Kenan Olgun, *Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- (21) “Meclis-i Mebusan'ın ekseriyet hasıl olduğu halde Nisan'ın 5. günü resmi küşadının icrası hakkında”, *BOA, İrade-i Meclis-i Mab-sus*, 251/39 (25 Mart 1328); *Düstur* 2, C.IV, s.441. Bu konuda çıkan ikinci bir irade de meclisin aynı gün “çoğunluk sağlanamadığı takdirde dahi” açılması bildirilmiştir. *BOA, İrade-i Meclis-i Mab-sus*, 344/7 (1 Nisan 1328); *Düstur* 2, C.IV, s.456; Osmanlı meclislerinin toplandığı tüm binalar çeşitli zamanlarda yanmışlardır. Bu konuda bkz., Mehmedalioglu, “Meşrutiyet Parlamentosuna sahne olan dört bina da bugün yangın harabesidir”, *Tasvir*, 8 Nisan 1948.
- (22) Gülnihal Bozkurt, *Gayri-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1996, s.202.
- (23) Olgun, *a.g.e.*, s.65.
- (24) Birinci, *a.g.e.*, s.137-139.
- (25) BOA, *DH-SYS*, 103-1/2.
- (26) BOA, *DH-SYS*, 103-1/5.

Bu durumun farkında olan Ermeniler, 1912 seçimlerinde başarılı olabilmek amacıyla bir taraftan Ermenileri aydınlatırken, diğer taraftan seçime katılan partilerle ittifak yapmak için çalışmıştır. Bütün bu çalışmalarındaki amaç 1912 meclisine 1908 meclisinden daha fazla milletvekili sokabilmektir²⁷. Patrikhane bir yandan seçimlere karışmadığını ilan ederken, aynı zamanda çeşitli çalışmaları da yürütmektedir. Patrikhane ile Liberal Fırka arasında Kilisede yapılan toplantı neticesinde Liberal Fırka'nın Taşnaklarla birlikte İttihat ve Terakki ile hareket etmesi; Bedros Hallaçyan, Kirkor Zohrap, Stefan Karayan gibi bazı Ermenileri aday göstermesi kararı alınmıştır²⁸.

Ayrıca Patrikhane, Liberal Fırka, Protestan ve Katolik Cemaati, Taşnak, Yeni Hınçakyan Cemiyeti, Sosyal Demokrat Hınçakyan ve Meşrutiyet Demokrat Cemiyeti üyeleri 2'şer kişiden oluşan heyetin yaptığı toplantıda da, seçimlerde nasıl hareket edilmesi konusunu görüşmüştür. Toplantıda Hınçakyan Cemiyeti'nin Hürriyet ve İtilaf ile yaptığı anlaşma teessüfle karşılanmış, seçimlerde İttihat ve Terakki ile hareket etmenin Ermeni Milleti için daha hayırlı olacağı yolunda görüş belirtilmiştir²⁹.

Ülkede seçim kararı alındığı ilk zamanlarda Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin ittihatçılarla beraber hareket etme kararı aldığı ilan edilmiştir. Ancak, bir müddet sonra Ermeniler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi Lütfi Fikri Bey tarafından kendi partilerine davet edilmiş ve İttihat ve Terakki'den ziyade buraya daha yakın oldukları ileri sürülmüştür. Bu arada ittihatçı Tanin Gazetesi Hınçakları yanına çekmek için gazete sütunlarında yazılar yayınlamıştır. Tanin Gazetesi, Hınçakların Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile anlaşmalarından kısa bir süre önce yayınladığı bir yazıda, Ermenilerin İttihat ve Terakki'yi Meşrutiyeti koruyacak tek fırka olarak gördüklerinden dolayı bu partiye "meyyal" olduklarını yazmıştır. Ancak, 21 Şubat 1912 tarihli gazeteler, ittifakçılarla Hınçaklar arasında yapılan anlaş-

mayı açıklamışlardır³⁰. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Hınçak Cemiyeti arasında imzalanan seçim ittifakı 8 maddeyi içermektedir. Seçim sonrası da birlikte hareket etmeyi ön gören bu 8 maddelik ittifak anlaşması şöyledir:

"Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası Arasında Vukubulan İtilafname Suretidir.

Madde 1. Devlet-i Osmaniye'nin idaresinde hakimiyet-i milliye esası muhafaza edilecektir.

Madde 2. Vahdet-i devlet ve Meşrutiyet-i Osmaniye'nin muhafaza ve idaresi bir emel-i müşterektir. Binaenaleyh hilaf-ı Meşrutiyet harekât ve vücud-u devletten ayırmak temayülüatı şiddetle merduttur.

Madde 3. Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden mil-i muhtelifinin siyasi hukuku tamamıyla muhafaza edilecek ve bir milletin siyasete diğerinin mâdûnunda bulunması külliyyen red olacaktır.

Madde 4. Ermeni Patrikhanesi'nin mine'l-i kadim haiz olduğu imtiyazâtın tamamî-i muhafazası mukarrerdir. Ermeni milleti idare olunan mektepler kema-kân Patrikhane ve ona merbut heyetler canibinden idare olunacak ve bu ahvâlin tamamî-i muhafaza-i ahkâmîyle beraber iş bu mektepler tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mekteplere muadil mekâtib-i resmîye canibinden verilen şahadetnâmelere muadil tutulacaktır.

Madde 5. Amele, arazisiz zürrâ ve maraba (ortakçı, yarıcı, aylıkçı) ahvâlini ıslah ve himaye edecek kavânin vaz olunacaktır.

Madde 6. Arazi ve emlâk-ı mağsûbe davaları kanunen tedkik edilerek sahip-i hakikîyelerine iade olunacaktır.

(27) *Yeni Gazete*, No. 1230, 28 Ocak 1912.

(28) Gelmez, *a.g.t.*, s.58.

(29) *Tanin*, No. 1248, (9 Şubat 1327-22 Şubat 1912).

(30) Birinci, *a.g.e.*, s.139-140. Metin için bkz., *Mukavemet*, No.274-18 (8 Şubat 1327-21 Şubat 1912), s.1; *Teminat*, No.217 (8 Şubat 1327-21 Şubat 1912), s.2; Dr. Nazaret Dagavaryan'ın İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf'ın programları hakkındaki düşünceleri için bkz., *Hedef*, No.305-31 (10 Mart 1328-23 Mart 1912), s.1-2.

Madde 7. Bâdemâ muhacirîn, yerlilerin hukuk-ı tasarrufiyesine hâlel getirilmeyecek arazi-i emirîye-i hâlîye üzerine iskân edilecektir.

Madde 8. Bâlâda beyan olunan mevadd üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla Demokrat Hınçakyan Fırkası itilâf etmiş olduklarından (1328-1912) intihabat-ı umumiyesinde ve badehu Meclis-i Mebusan'da tevhid-i mesaiye karar vermişlerdir"³¹.

Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumi Liberal Fırkası da seçimlerde İttihat ve Terakki ve Taşnaksutyun cemiyetleriyle ittifak ederek birlikte hareket etmeye karar vermiştir³². Ermeni Patriği Arşoroni Efendi, Hürriyet ve İtilaf'ı yeni kurulmuş bir parti ve mensuplarının çoğunlukla "efkar-ı taassupkâranesi" ile bilinen kişilerden meydana geldiğini söylemiş, şu anda iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'yi itimat edilebilir ve kuvvete sahip bir parti olarak gördüğünü belirtmiştir. Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin büyük bir kısmını İttihat ve Terakki Fırkası'na yönlendirmiştir³³. Bazı Ermeni Cemiyetleri de İttihat ve Terakki ile seçim ittifakı yapmalarının gerekçesi olarak "meşrutiyetin muhafızı olduklarından asla şüphe etmediklerini" göstermişlerdir³⁴.

Seçimler esnasında Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin hukukunun çiğnendiği ve birçok yerlerde Ermeni Milletine haksızlık yapıldığını ileri sürerek Sadaret'e müracaat etmiştir. Sadrazam Sait Paşa, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 21 Nisan 1912 tarihli yazıda; Ermeni Patrikliğinin seçimler esnasında ülkenin pek çok yerinde Ermeni Milletinin hukukunun göz önüne alınmadığı ve bir çok suiistimal yapıldığına dair şikayetleri olduğunu, buna dair şikayetin ekte gönderildiğini ifade ile durumun araştırılmasını istemiştir³⁵. Ermeni Milleti Patrikliğinden Sadaret'e gönderilen yazıya göre Osmanlı ülkesinde 2 milyon Ermeni nüfusunun bulunduğu, "nüfusuna binaen Meclis-i Mebusan'da Ermeni azası bulundurmağa hakları var iken" 15 üye

bulundurulacağı haber alındığı belirtilmiştir. Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Amasya, Karahisar-ı Şarki, Maraş, Yozgat, Bursa, Trabzon gibi yerlerde Ermenilerin nüfusun %60, %50, %35'ini teşkil etmelerine rağmen kendilerinden milletvekili olmadığı ifade edilmiştir. Seçim suiistimallerinde ise en fazla nüfus defterlerinde yapılan muamele şikâyet konusu olmuştur. Şikâyetlere göre Ermeniler, nüfus defterlerine tam yazılmamış, hatta "Ma'muratü'l-Aziz'de ahali-i İslam'ın bir yaşına varmış olanların esamisi tahrir-i nüfus defterine kaydedilmişken Ermenilere gelince 25 yaşında bulunanlardan başlanmıştır". Ayrıca "Ermenilerin kesret nüfusları bulunan mahallerin muamelat-ı intihabiyesi civar İslam karyeleriyle birleştirilmiştir". Ermenilerin birinci seçmen sayıları nüfusuna göre, ikinci seçmen sayıları yetersizdir. Patrikhane seçimlerde Ermenilerin "ittihad ve müsavat" kaidesine göre ve "hukuk-ı sarihaları muhafaza olunmak üzere" gerekenin yapılmasını istemektedir³⁶. Dahiliye Nezareti adı geçen vilayetlere 23 Nisan 1912 tarihinde gönderdiği telgrafla durumun araştırılmasını istemiştir³⁷.

Ermeni Patrikhanesi 23 Nisan 1912 tarihinde Sadarete başka bir yazıyla müracaat etmiştir. Patrikhane bu yazısında, seçimlerde "mugayir-i kanun" hareket edildiğine dair çeşitli yerlerden gelen yazıları ekte göndererek durumun incelenmesini istemektedir. Patrikhanenin Sadarete gönderdiği yazının ekinde bulunan şikâyetlerden biri Haçin Ermeni Murahhashanesinden gönderilen yazıdır. Haçin Ermeni Murahhashanesinden Ermeni Patrikhanesine gönderilen 18 Nisan 1912 tarihli yazıya göre, bu bölgede Müslüman ikinci seçmenlerin devlet dairesine "şer'i" alındığı,

(31) Birinci, *a.g.e.*, s. 276; *Teminat*, No. 218 (8 Şubat 1327-21 Şubat 1912), s.2.

(32) Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 3, Yıl: 2/2003, s.132; atfen *Tanin*, No.1247, (8 Şubat 1327-21 Şubat 1912).

(33) *Tanin*, No. 1297, (28 Mart 1328-11 Nisan 1912); Karacakaya, *a.g.m.*, s.133.

(34) *Tanin*, No. 1249, (10 Şubat 1327-23 Şubat 1912; Karacakaya, *a.g.m.*, s.133.

(35) *BOA, DH-SYS*, 83-1/2-48, 4.6.1330-3.

(36) *BOA, DH-SYS*, 83-1/2-48, 4.6.1330-2.

(37) *BOA, DH-SYS*, 83-1/2-48, 4.6.1330-1.

burada devlet memurlarınca kesinlikle Müslüman olmayanlara oy verilmemesinin istendiği belirtilmiştir. Hatta bu durumun “adeta cihat okurcasına” kabul edildiği ifadeyle durumun araştırılması istenmiştir³⁸. Sadrazam Sait Paşa’da Dahiliye Nezareti’ne 25 Nisan 1912 tarihinde durumu yazmış, incelemenin sonucunun bildirilmesini istemiştir³⁹. Dahiliye Nezareti de 1 Mayıs 1912 tarihli yazıyla incelemenin illerde tamamlandığını, yapılan inceleme sonucunda hiçbir usulsüzlüğe rastlanmadığını bildirmiştir⁴⁰.

Trabzon’dan Dahiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta; Trabzon nüfusunun 900.000’inin Müslüman, 150.000’inin Rum olduğu buna karşın Ermeni nüfusunun ise 30.000 olduğu bildirilmiştir⁴¹. Halep sancağında ise 301.000 küsurdan 14.800 küsurun Ermeni olduğu bildirilmiştir⁴². Bu belgelerden de görüleceği gibi Ermeni Patrikhanesinin nüfus oranı ile ilgili verdiği bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Ermeniler seçimlerde yapılan usulsüzlüklerle ilgili şikâyetlerini Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yaptıkları gibi doğrudan Sadaret’e ulaşmak şeklinde de yapmaktadırlar. Nitekim Kozan Taşnaksutyun Cemiyeti, Adana’ya bağlı Kozan’da seçimlerde alenen yolsuzluk yapıldığını 30 Nisan 1912 tarihli bir telgrafla Sadaret’e bildirmiş ve soruşturma yapılmasını istemiştir⁴³. Adana Valisi tarafından 9 Mayıs 1912 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderilen telgrafta Adana ve ilçelerinde seçim esnasında seçimleri etkileyecek bir olayın olmadığı bildirilmiştir⁴⁴.

Valilikler seçim suiistimalleri ile ilgili yapılan müracaatların neticesini Dahiliye Nezareti’ne bildirdikleri gibi, aynı zamanda seçim sonuçları hakkında da bilgi vermektedir. 30 Nisan 1912 tarihli Halep Valisi Galip Bey’den Dahiliye Nezareti’ne çekilen telgrafta; 29 Nisan 1912 tarihinde seçim heyeti tarafından verilen mazbataya göre Halep vilayetinden 6 milletvekili seçildiği bildirilmek-

tedir. Telgrafta Halep’ten seçilenlerin isimleri ve aldıkları oylar bildirilmiştir. Buna göre 318 oyla Boşgezenyan Artin Efendi 6. sırada milletvekili seçilmiştir⁴⁵.

1912 seçimleri sonrası Ermeniler, Aydın-İzmir, Bitlis-Muş, Edirne-Tekfurdağı (Tekirdağ), Sivas, Van ve Halep’ten birer, Erzurum ve İstanbul’dan 2’şer olmak üzere toplam 10 milletvekili çıkarmışlardır⁴⁶. Bu milletvekillerinin seçim çevresi ile isimleri şöyledir:

Aydın-İzmir: Vahan Bardızbanyan Efendi,

Bitlis-Muş: Kigam Efendi,

Edirne-Tekfurdağı (Tekirdağ): Agop Boyacıyan Efendi,

Erzurum: Karakin Pastırmacıyan Efendi

Erzurum: Ohannes Varteks Efendi,

İstanbul: Bedros Hallacıyan Efendi,

İstanbul: Kırkor Zohrap Efendi,

Sivas: Dr. Paşayan Karabet Efendi,

Van: Vremyan Onnik Efendi,

Halep: Artin Boşgezenyan Efendi.

Gayrimüslim milletvekilleri içinde ikinci kalabalık zümreyi oluşturan Ermeniler, 1908 Meclis-i Mebusanı’nda da 10 milletvekili ile temsil edilmekteydi⁴⁷. 1908 Meclisindeki Ermeni milletvekillerinin sayısı bir grup oluşturabilmek için yeterli değildi. Zaten kendi aralarında da bir birlik yoktu. Ermeni

(38) BOA, DH-SYS, 83-1/248, 4.6.1330-5, 6.

(39) BOA, DH-SYS, 83-1/248, 4.6.1330-7.

(40) BOA, DH-SYS, 83-1/248, 4.6.1330-8.

(41) BOA, DH-SYS, 83-1/248, 4.6.1330-9.

(42) BOA, DH-SYS, 83-1/248, 4.6.1330-10.

(43) BOA, DH-SYS, 83/2-52, 11.6.1330-9.

(44) BOA, DH-SYS, 91/2-2, 12.8.1330-53.

(45) BOA, DH-SYS, 91/2-1, 21.5.1330-125.

(46) 1912 Meclisinde Ermeni mebus sayısı pek çok kaynaktan 13 olarak gösterilmektedir. Aslında 1912 Meclisinde 10 Ermeni mebus vardır. Ahmad, Feroz, -Dankwart, A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul, 1976, s.247; Bu çalışmada Gelibolu Mebusu Trayan Narli Efendi Ermeni olarak gösterilmiştir. Oysaki, Trayan Narli Efendi Rum mebusur. Aykut Kansu, *1908 Devrimi, İstanbul, 1995, s.372.*

(47) Olgun, a.g.e., s.103.

milletvekillerinin büyük bir çoğunluğu sosyalistti. Bu sosyalist milletvekillerinin çoğunluğu Taşnak ve Hınçak gibi Türkiye'yi parçalamayı kendilerine amaç ve hedef edinmiş ihtilalci sosyalist cemiyetlere üye idiler⁴⁸.

1912 Meclis-i Mebusan'ında da yer alan Hallacyan Efendi İttihatçıydı. Sosyalist olan Zohrap Efendi ise, önceleri Ahrar Fırkası'nda iken 31 Mart'tan sonra, Ermeni Taşnak Cemiyeti'ne girmişti⁴⁹. Varteks ve Karakin Pastırmacıyan Efendiler Taşnak Cemiyeti'nin üyesiydi. Agop Boyacıyan ise bir başka Ermeni ihtilal cemiyeti olan Hınçak Cemiyeti'ne mensuptu⁵⁰.

Erzurum Milletvekili Varteks Efendi, kendisinin Taşnak Cemiyeti'ne üye olduğunu açıkça söylüyordu. Mecliste 1911 yılı içinde yaşanan Anayasanın 35. Maddesi etrafındaki mücadelede Varteks Efendi, İttihat ve Terakki'ye muhalif cephe içinde yer almıştı. Varteks Efendi seçimler esnasında Erzurum'a gelen ittihatçılara, kendisinin ittihatçı olmadığını, Taşnaksutyun Fırkası'na mensup olduğunu açıkça beyan etmiştir. Mecliste bu konu ile ilgili yaptığı konuşmada ittihatçılara "bu program ile beni intihap ederseniz ediniz" dediğini belirtmiştir⁵¹. Varteks Efendi'nin bahsettiği program Taşnak Cemiyeti'nin programıdır.

1912 Meclis-i Mebusan'ına seçilen Ermeni milletvekillerinin büyük bir çoğunluğu ihtilalciydi. Bunlardan biri olan Karakin Pastırmacıyan Ermenilerin başlattığı pek çok olayda yer almış, I. Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'da Ermenilerden oluşan bir "intikam alayı" kurup Müslümanlara saldırmıştır⁵². Armen Garo takma adını kullanan Pastırmacıyan, Ermeni isyanlarında önemli rol oynamıştır⁵³. Ermeniler, ülkede karışıklık çıkartarak Avrupa'nın müdahalesini sağlamayı, bu sayede Doğu Anadolu'da önce özerk bir yönetim kurmayı, ardından da bağımsız olmayı amaçlıyorlardı. Ermeni milletvekillerinden bazıları da I. Dünya Savaşı yıllarında bu amaca hizmet etmekten geri kalmamıştı⁵⁴.

B- Seçilen Ermeni Milletvekilleri

1- Aydın-İzmir: Vahan Bardızbanyan Efendi

Taşnaklarla ittihatçıların anlaşmasına uygun olarak İzmir seçimlerinde Ermeniler ile ilgili bir sorun çıkmamıştır. Sonuçta Taşnaksutyun'un önerdiği Ermeni Vahan Bardızbanyan Efendi ittihatçı ikinci seçmenlerin oyu ile milletvekili seçilmiştir. İttihat ve Terakki Genel Merkezi, İzmir Sancağı milletvekili adaylarını 31 Mart 1912'de açıklamıştır. İttihat ve Terakki İzmir'de, 2 Türk, 2 Rum, 1 Ermen ve 1 Musevi olmak üzere 6 kişilik listesini ilan etmiştir⁵⁵. Seçimler sonucunda İttihat ve Terakki Fırkası'nın gösterdiği adaylarının hepsi milletvekili seçilmişlerdir⁵⁶. İzmir seçimlerinde Vahan Efendi 332 oy alarak milletvekili olmuştur. İzmir seçimlerinde alınan en yüksek oy ise 343'tür⁵⁷.

30 Nisan 1912 tarihinde mazbatasını Aydın Vilayeti Meclis İdare Kalemi tarafından düzenlenmiştir. 5 Mayıs 1912 tarihinde ikinci şube tarafından tetkik edilen mazbatasını ka-

(48) Fethi Tevetoglu, "Meclis-i Mebusan'da Gayri Müslim Sosyalistler", *Türk Kültürü*, Yıl 5, Sayı 51 (Ocak 1967), s.193; Sosyalist mebusların faaliyetleri için bkz., Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1966)*, Ankara, Ayıldız Matbaası, 1967.

(49) Anahide Tor Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", (Çev. Mete Tünçay), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul, İletişim, 1995, s.219.

(50) Minassian, *a.g.m.*, s.215.

(51) Varteks Efendi mecliste yaptığı konuşmada, "Ben Erzurum'dan intihap olduğum vakit, İttihat ve Terakkinin oraya programı geldi. 'Bunu kabul ediyor musunuz' dediler. Ben de Taşnaksutyun Fırkasının programını gösterdim ve 'bu programla beni intihap ederseniz ediniz' dedim" demektedir. *MMZC*, 1. Devre, 4. Sene, C.II, Ankara, 1991, s.466.

(52) Hasan Ilgaz, "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebulhindili Cafer Bey: Teşkilat-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I", (Haz. Ali Birinci), *Türk Yurdu*, C.21, Sayı 165 (Mayıs 2001), Ankara, 2001, s.45.

(53) Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

(54) *Talat Paşanın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul, 2000, s.23.

(55) İzmir'in 1906/1907 yılı nüfusuna göre Ermeni nüfus, 6544 erkek, 5729 kadın olmak üzere toplam 12273'tür. İl geneline bakıldığında ise Ermeni nüfus 9676 erkek 8611 kadın toplam 18287'dir. Müslümanların sayısı ise 674.011 erkek 657.541 kadın olmak üzere toplam 1.331.552'dir. Rumlar ise 285.105 nüfusa sahiptir. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin, 1985, s.162. 1914 nüfusuna göre 19.395 Ermeni, 1.249.067 Müslüman nüfusa vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(56) Fevzi Demir, "İzmir Sancağı'nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, C.1, Sayı 1, Yıl 1991, İzmir 1991, s.171-172.

(57) Demir, *a.g.m.*, s.178.

bul edilerek görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir.

2- Bitlis-Muş: Kigam Efendi

1865'te Muş'ta dünyaya gelen Kigam Efendi, Papaz Karabet Efendi'nin oğludur. Ermeni mektebini bitirmiştir. Muş Ermeni Murahhashane katibi iken 20 Aralık 1908'de 107 oy alarak Muş'tan milletvekili seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdüren Kigam Efendi, 31 Ekim 1918'de vefat etmiştir⁵⁸.

3- Edirne-Tekfurdağı (Tekirdağ): Agop Boyacıyan Efendi

Agop Boyacıyan Efendi, 1854'te Tekirdağ'da dünyaya gelmiştir. İstanbul'da Mühendis Mektebi'nde okumuştur. Darülfünun Ulumu Riyaziye (Siyasiye) ve Tabiiyye Şubesi Müdürü iken 8 Kasım 1908'de 45 oy ile milletvekili seçilmiştir⁵⁹. Tekirdağ Milletvekili Agop Babikyan Efendi'nin 28 Temmuz 1909 tarihinde ölümü üzerine yerine Agop Boyacıyan Efendi seçilmiştir⁶⁰. 1912 Meclisinde de yer almıştır⁶¹.

Tekfurdağı (Tekirdağ) Milletvekili seçilen Agop Boyacıyan Efendi'nin seçim mazbatasını mecliste incelenirken seçimine itiraz edilmiştir. Agop Boyacıyan Efendi'nin seçimi hakkında Malkara kazası ikinci seçmenlerinden Kasım ve iki arkadaşı tarafından gönderilen yazı incelenmiş, yapılan itirazın geçerli olmadığına karar verilerek milletvekilliği kabul edilmiştir⁶².

4- Erzurum: Karakin Pastırmacıyan Efendi

Pastırmacıyan'ın oğlu olan Karakin Efendi, 1873'te Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Erzurum'da Sansaryan Mektebini, Fransa'da Ziraat Mektebini ve İtalya'da Cenova Üniversitesi'ni bitirmiştir. Maden mühendisi iken adaylığını koymuş ve 16 Kasım 1908'de 169 oy alarak Erzurum Milletvekili seçilmiş-

tir. Bir ara Meclis-i Mebusan İdare Amirliği görevinde de bulunmuştur. (1908 Meclisi 3. ve 4. Yıl). İkinci devrede de milletvekillik görevini sürdürmüştür⁶³.

1912 Meclis-i Mebusan'ında mazbatasını tetkik eden şubeye Karakin Pastırmacıyan Efendi'nin "Türkçe bilmediği"nden dolayı milletvekilliğine itiraz yapılmış, seçimlerde 210 oy alan Karakin Pastırmacıyan Efendi'nin mazbatasını inceleyen 3. Şube, Karakin Pastırmacıyan Efendi'nin "mümkün mer-tebe Türkçe okur ve yazar" olduğunun anlaşıldığından bahisle milletvekilliğinin Meclisçe onaylanmasını istemiştir. Meclis-i Mebusan da bunun üzerine Pastırmacıyan Efendi'nin milletvekilliğini onaylamıştır⁶⁴.

5- Erzurum: Ohannes Varteks Efendi

Serengülyan Efendi'nin oğlu olan Varteks Efendi, 1870'de Erzurum'da dünyaya gelmiştir. "Millet Mektebi"ni bitirmiştir. Gedikpaşa Ermeni Mektebi Müdürü iken Taşnaksutyun Cemiyeti'ne üye olmuştur. Yakalanacağını anlayınca kaçmış ise de, kurtulamamış bir süre tutuklanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Meşrutiyetin ilanı üzerine kurtulan

(58) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, Ankara, 1998, s.321; Muş'un 1906/1907 nüfusuna göre Ermeni nüfus 27.709 erkek, 22.060 kadın olmak üzere 49.769'dur. Bitlis ili genelinde ise 50.358 erkek, 39.861 kadın olmak üzere toplam 90.219'dur. Müslüman nüfus ise 108.820 erkek, 89.086 kadın olmak üzere 197.906'dır. Karpat, *a.g.e.*, s.162. Bitlis'in il geneli 1914 nüfusuna göre 114.704 Ermeni, 309.999 Müslüman nüfus vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(59) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.351.

(60) *MMZC.*, 2. Sene, C.I, 4. Toplantı, 7 Teşrin-i Sani 1325, s.27.

(61) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.351; Tekirdağ'da 11.876 erkek, 7.138 kadın olmak üzere toplam 19.014 Ermeni nüfusa karşın 40.408'i erkek, 36.405'i kadın olmak üzere 76.813 Müslüman yaşamaktadır. Edirne il genelinde 26.144 Ermeni'ye karşın 618.604 Müslüman nüfus vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.166. 1914 yılında ise 19.725 Ermeni, 360.417 Müslüman nüfus vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(62) *MMZC.*, 2. Devre, C.I, 4. Toplantı (30 Nisan 1328-13 Mayıs 1912), s.34.

(63) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.361; Erzurum'un 1906/1907 yılı nüfusuna göre Ermeniler 36.961 erkek 33.618 kadın olmak üzere toplam 70.579'dur. Müslüman nüfus ise 189.498 erkek, 160.213 kadın olmak üzere 349.711'dir. Erzurum, Erzincan, Bayazid ve Hınıs'tan oluşan il genelinde 57.350 erkek, 51.960 kadın olmak üzere toplam 109.310 Ermeni yaşamaktadır. Müslüman nüfus ise 297.475 erkek, 254.031 kadın olmak üzere 551.488'dir. Karpat, *a.g.e.*, s.162. 1914 nüfusuna göre 125.657 Ermeni, 673.297 Müslüman nüfus vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(64) *MMZC.*, 2. Devre, C.I, 4. Toplantı (30 Nisan 1328-13 Mayıs 1912), s.33.

Varteks Efendi, seçimlerde adaylığını koymuş ve 16 Kasım 1908'de 162 oy alarak Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın 1912 ve 1914-1918 yılları arasındaki ikinci ve üçüncü devresinde de aynı görevi sürdürmüştür⁶⁵.

Varteks Efendi, 1895 Van Ermeni isyanına katılmış, idam cezası almış ancak, daha sonra kurtulmuştur. 1912 ve 1914 döneminde de milletvekili seçilmiştir. 1916'da doğu olaylarından dolayı yargılanma üzere Diyarbakır'a giderken yolda eşkıyalar tarafından öldürülmüştür⁶⁶.

Erzurum Milletvekili Ohannes Varteks Efendi'nin seçim mazbatasını inceleyen 3. Şube, 11 Mayıs 1912 tarihinde meclise gönderdiği yazıda; Varteks Efendi'nin 325 oy alarak seçildiğini ifade etmiş, "Türkçe okuyup yazması olmadığı" hakkında yapılan şikâyete rağmen "kendisi mümkün mertebe Türkçe yazar-okur olduğu" anlaşıldığından milletvekilliğinin onaylanması istenmiştir. Meclis-i Mebusan'da Varteks Efendi'nin milletvekilliği onaylamıştır⁶⁷.

6- İstanbul: Bedros Hallaçyan Efendi (Nazır)

Hallaçyan Efendi 8 Aralık 1908'de 465 oy alarak İstanbul Milletvekili seçilmiştir. Hallaçyan Efendi, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Ticaret ve Nafia Nazırı olarak görev yapmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde sonradan 9 Eylül 1909 tarihinde Ticaret ve Nafia Nazırı olmuş, İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde 18 Şubat 1911 tarihinde de nazırlıktan istifa etmiştir. Meclis-i Mebusan'da Nafia Encümeni Reisliği de yapmıştır. İkinci, üçüncü devrede de milletvekili seçilmiştir⁶⁸.

13 Ocak 1910 tarihinde kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Hallaçyan Efendi Ticaret ve Nafia Nazırındır. Ancak Hallaçyan Efendi'nin yerinde Rahmi Bey (Selanik) olmak istemekte ve bu yönde de Cemiyetin

desteğini almaktadır. Fırkanın adayı olan Hallaçyan Efendi nazır olmuştur. Hükümet içinde ki bunalım devam etmiş İttihat ve Terakki içindeki muhalif grubun istemediği Hallaçyan Efendi'nin bu görevden ayrılması Fırka tarafından hükümette azınlıkların temsili açısından uygun bulunmamıştır⁶⁹. Ancak 14 Şubat 1911 tarihinde toplanan İttihat ve Terakki Fırkası İbrahim Hakkı Paşa'ya açık destek vermiş, Emrullah ve Hallaçyan Efendi hakkında gizli oylama yapmıştır. Oylama sonucunda Fırkadan istedikleri desteği alamadıklarını gören Emrullah ve Hallaçyan Efendi istifa etmişlerdir⁷⁰.

7- İstanbul: Kırkor Zohrap Efendi

1861'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Mühendis Mektebini bitirmiştir. Dava vekilliği de yapan Zohrap Efendi, 1908 seçimlerinde 11 Aralık 1908'de 392 oy alarak İstanbul Milletvekili seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'da Kavanin-i Maliye Encümeni Reisliği yapmıştır.

8 Şubat 1910'da "Mücazat-ı Mutazammın Bazı Hükümleri Lisan-ı Tazire Tahvil ve Tehiri İcrası ve Mücazat-ı Mahkumenin Tahliye-i Meşruta Sureti ile Tahfif ve Tenzili", 19 Aralık 1910'da "Suret-i Aleniyyede Vukubulan Sarhoşluğun Men'i Hakkında Ceza Kanununa Bir Madde Eklenmesi", "Reji Müddet-i İmtiyazesinin Hitamında Bandrol

(65) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.363.

(66) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.27.

(67) MMZC., 2. Devre, C.I, 4. Toplantı (30 Nisan 1328-13 Mayıs 1912), s.34; Erzurum'un 1906/1907 yılı nüfusuna göre Ermeniler 36.961 erkek 33.618 kadın olmak üzere toplam 70.579'dur. Müslüman nüfus ise 189.498 erkek, 160.213 kadın olmak üzere 349.711'dir. Erzurum, Erzincan, Bayazid ve Hınıs'tan oluşan il genelinde 57.350 erkek, 51.960 kadın olmak üzere toplam 109.310 Ermeni yaşamaktadır. Müslüman nüfus ise 297.475 erkek, 254.031 kadın olmak üzere 551.488'dir. Karpat, a.g.e., s.162. 1914 nüfusuna göre 125.657 Ermeni, 673.297 Müslüman nüfusu vardır. Karpat, a.g.e., s.188.

(68) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.402.

(69) Ahmet Mehmetefendioğlu, İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1996, s.121; Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 14 Eylül 1943.

(70) Mehmetefendioğlu, a.g.t., s.122; İstanbul'da 1906/1907 yılına göre toplam 782.227 nüfustan 59.963'ü Ermeni, 370.339'u Müslüman, 157.165'i Rum, 47.779'u Yahudi'dir. Karpat, a.g.e., s.166-167. 1914 nüfusuna göre 72.962 Ermeni, 560.434 Müslüman, 205.375 Rum nüfusu vardır. Karpat, a.g.e., s.188.

usulünün Tatbiki Hakkında” kanun tekliflerinde bulunmuştur⁷¹.

İkinci devrede 28 Şubat 1913 tarihinde 428 oy alarak milletvekili seçilmiştir. Zohrap Efendi 26 Haziran 1861 tarihinde İstanbul’un Beşiktaş semtinde dünyaya gelmiştir. İlkokula Beşiktaş’taki Makrukyan Ermeni Sıbyan Mektebinde başlamıştır. Bu arada babasının ölümünden sonra annesinin tekrar evlenmesiyle Ortaköy’deki Tarkmancats Ermeni Mektebine devam etmiştir. Maddi imkânsızlıklar nedeniyle okul kapanınca Katolik Lusavoricyan Ermeni Mektebine kaydolmuştur. Bu okuldan mezun olduktan sonra, Galatasaray Sultanisi’nin Mühendislik Bölümü’ne kayıt olmuştur. Mühendislik Bölümünde okurken ilk yazıları Lırakir Gazetesi’nde yayınlanmaya başlamıştır. Mühendislik Bölümünden 1879 yılında birincilikle mezun olmuştur. Birkaç ay Nafia Nezareti’nde stajyer olarak çalışmıştır. Ancak Kırkor Zohrap, hukuk bilimine ilgi duyduğu için 1880 yılında üvey babası Avedis Yordamyan’ın avukatlık bürosunda çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda Galatasaray Sultanisi Hukuk Bölümü’ne kaydolmuştur. Bir süre sonra Hukuk Bölümü kapatıldığından Darülfünun Hukuk Bölümü’ne geçmiştir. Hukuk eğitimini tamamlamadan üçüncü sınıfın bitiminde okuldan ayrılmıştır. Avukatlık kanununa getirilen ek yönetmelikten faydalanarak 1884 yılında Edirne’de avukatlık sınavına girmiştir. Bu sınavı başararak Birinci Sınıf avukatlık belgesi almaya hak kazanmıştır. Bundan sonra İstanbul’da Avukatlık yapmaya başlamıştır.

20 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum Milletvekili Varteks Efendi ile birlikte tutuklanarak Diyarbakır Divan-ı Harbinde yargılanmak üzere Diyarbakır’a yollanmıştır. Yolda Varteks Efendi ile birlikte öldürülmüştür. Zohrap Efendi’nin 1916 Doğu olaylarında Diyarbakır Divan-ı Harbine sevkinde yolda çeteciler tarafından öldürüldüğü Sadaretin 15 Kasım 1916 tarihli yazısıyla bildirilmiştir⁷².

8- Sivas: Dr. Paşayan Karabet Efendi

Meclis-i Mebusan’da ikinci devrede görev yapmış olup, 6 Mayıs 1912 tarihinde mazbatasını düzenlenmiştir. Paşayan Efendi’nin mazbatasını 2 Mayıs 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan ikinci şubede görüşülmüş ve Heyet-i Umumi’de görüşülmek üzere Meclise sevk edilmiştir⁷³.

9- Van: Vremyan Onnik Efendi

İkinci ve üçüncü devrelerde Van Milletvekili olarak Meclis-i Mebusan’da görev yapmıştır. Üçüncü devrede 8 Eylül 1914 tarihinde düzenlenen mazbatasında 108 oy alarak milletvekili seçildiği bildirilmiştir.

Vremyan, Taşnaksutyun komitesi üyesidir. Ayrıca Van bölgesinde bu komitenin idareciliğini yapmıştır. Aram Manukyan Van’da faaliyet içerisinde olan bütün Ermeni gruplarını bir araya toplayarak Ermeni İhtilal Örgütünü kurmuştur. Vremyan da bu örgütün yöneticiliğini yapmıştır⁷⁴. Vremyan’ın Van ayaklanması sırasında öldürüldüğü Sadaretin 15 Kasım 1916 tarihli yazısıyla bildirilmiştir⁷⁵.

10- Halep: Artin Boşgezenyan Efendi

24 Kasım 1909’da ara seçimde 52 oy alarak Halep’ten milletvekili seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevi sürdürmüştür. 19 Mart 1910’da Hazine-i Hassa’ya ait iken Maliyeye devredilen arazinin çiftçi-

(71) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.410.

(72) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.30; İstanbul’da 1906/1907 yılına göre toplam 782.227 nüfustan 59.963’ü Ermeni, 370.339’u Müslüman, 157.165’i Rum, 47.779’u Yahudi’dir. Karpat, *a.g.e.*, s.166-167. 1914 nüfusuna göre 72.962 Ermeni, 560.434 Müslüman, 205.375 Rum nüfusu vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(73) Sivas’ın 1906/1907 yılı nüfusuna göre 42.320 erkek, 37.024 kadın olmak üzere 79.344 Ermeni nüfus vardır. Sivas’taki Müslüman nüfusu 208.262 erkek, 190.605 kadın olmak üzere toplam 398.867’dir. İl genelindeki Ermeni nüfusu ise 74.585 erkek, 69.471 kadın toplam 144.056’dır. Müslümanların il genelindeki sayısı 506.408 erkek, 466.740 kadın olmak üzere 972.788’dir. Karpat, *a.g.e.*, s.164. 1914 nüfusuna göre 143.406 Ermeni, 939.735 Müslüman vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(74) Ahmet Tetik, “Portre (2) Vıramyan”, *Türk Ermeni İhtilali Makaleler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara 2007, s.133.

(75) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.52; Van’da 1914 nüfusuna göre 67.792 Ermeni’ye karşın 179.380 Müslüman yaşamaktadır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

lere verilmesi, 22 Mart 1910'da fabrikalarda çalışan işçilerin çalışma koşullarına dair kanun tekliflerini hazırlamıştır⁷⁶.

Artin Efendi, Halep Milletvekili Mustafa Efendi'nin Şura-yı Devlet üyeliğine atanması üzerine boşalan milletvekilliğine seçilmiştir⁷⁷. İkinci ve üçüncü dönemde de seçilmiştir⁷⁸. İkinci devrede 30 Nisan 1912 tarihli mazbatasında 318 oy alarak milletvekili seçildiği bildirilmiştir⁷⁹.

Gabriel Noradonkyan Efendi: Bu dönemde Osmanlı Kabinesinde yer alan Osmanlı vatandaşı Ermeni olarak Gabriel Noradonkyan Efendi de önemlidir. Milletvekili olmamakla beraber birçok hükümette bakanlık görevinde bulunmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Ticaret ve Nafia Nazırlığı görevinde bulunan Noradonkyan Efendi, 15 Nisan 1909 tarihinde kurulan Tefik Paşa Hükümeti'nde de Ticaret ve Nafia Nazırı olarak görevine devam etmiştir. 6 Mayıs 1909 tarihinde kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde yerini korumuştur⁸⁰. 22 Temmuz 1912 tarihinde kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde ise Dışişleri Bakanı olarak yer almış, Balkan Savaşı yıllarında Dışişleri Bakanı görevini sürdürmüştür⁸¹.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dabiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH-SYS)

İrade-i Meclis-i Mahsus

B-Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Düstur, 2, C.I-IV.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1. Devre, 4. Sene, C.II, Ankara, TBMM Yay., 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 1. Sene, C.I-III, Ankara, TBMM Yay., 1988.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 2. Sene, C.I, Ankara, TBMM Yay., 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 2. Sene, C.II, Ankara, TBMM Yay., 1991.

Kitaplar

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, Dergah Yay., 1990.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1996.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul, 1995.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin, 1985.

Nur, Rıza, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İstanbul, 1335.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara, ATAM Yay., 2008.

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Mubalefetin İflası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)*, (Notlarla sadeleş-tiren Ahmet Eryüksel), İstanbul, 1991.

Talat Paşanın Anıları, (Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul, 2000.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1966)*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1967.

Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C.II, Ankara, 1998.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

Makaleler

Ahmad, Feroz, -Dankwart, A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul, 1976, s.245-284.

Demir, Fevzi, "İzmir Sancağı'nda 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, C.1, Sayı 1, Yıl 1991, İzmir, 1991, s.171-172.

Gençosman, Kemal Zeki, "I. Meşrutiyet'ten Günümüze 23 Seçim ve Siyasi Partiler", *Dünya*, Sayı:10158 (18 Kasım 1980).

Güneş, İhsan, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", *Belleterin*, C.LVI, Sayı 216, Ankara, 1992, s.459-482.

(76) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.373.

(77) *MMZC.*, 2. Sene, C.I, 11. Toplantı, 23 Teşrin-i Sani 1325, s.213-215.

(78) *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, C.II, s.28.

(79) Halep vilayetinde Ermeni nüfus 1906/1907 yılına göre 34.831 erkek, 29.527 kadın olmak üzere 64.358'dir. Müslüman nüfus ise 383.876 erkek, 356.332 kadın toplam 740.208 kişidir. Karpat, *a.g.e.*, s.164. 1914 nüfusuna göre 35.104 Ermeni, 576.320 Müslüman nüfusu vardır. Karpat, *a.g.e.*, s.188.

(80) Mehmetefendioglu, *a.g.t.*, s.63.

(81) Olgun, *a.g.t.*, s.93.

Ilgaz, Hasan, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebulhindili Cafer Bey: Teşkilat-ı Mahsusa Erzurum Müfrez Kumandanı I”, (Haz. Ali Birinci), *Türk Yurdu*, C.21, Sayı 165 (Mayıs 2001), Ankara, 2001, s.44-57.

İsmail Hakkı, “Siyasiyat- Meclis-i Mebusan’ın Tanzim-i Efali”, *Tanin*, No.1304 (5 Nisan 1328-18 Nisan 1912).

Karacakaya, Recep, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 3, Yıl: 2/2003, İstanbul, 2004, s.127-142.

Minassian, Anahide Tor, “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğun Rolü”, (Çev. Mete Tunçay), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul, İletişim, 1995, s.163-238.

Mustafa Ragıp “Meşrutiyet devrinde intihap mücadeleleri”, *Akşam*, No.8766 (18 Mart 1943).

Olgun, Kenan, “Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Halaskâr Zabitan Grubu ve Faaliyetleri”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 7, İstanbul, 1999, s.157-175.

Olgun, Kenan, “II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağında Uygulanışı”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, Sayı 39, İstanbul, 2004, s.139-154.

Tetik, Ahmet, “Portre (2) Viramyân”, *Türk Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara, 2007.

Tevetoğlu, Fethi, “Meclis-i Mebusan’da Gayri Müslim Sosyalistler”, *Türk Kültürü*, Yıl 5, Sayı 51 (Ocak 1967), s.179-193.

Tezler

Demir, Fevzi, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1994.

Gelmez, Adnan, *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 1996.

Olgun, Kenan, *Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

Gazeteler

Hedef

Meslek

Mukavemet

Tanin

Tasvir

Teminat

Yeni Gazete.